DOI https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2025.38.08
УДК 323.28:322(6)

Ірина Зайченко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри міждисциплінарної освіти,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7916-0490; email: i.zaichenko@ukma.edu.ua

Анастасія Кітик,
здобувачка магістерської ОНП «Бізнес-дипломатія і GR-політики»,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
ORCID: https://orcid.org/0009-0004-9983-6859; email: anastasiia.kityk@ukma.edu.ua

ІДЕОЛОГІЧНО-РЕЛІГІЙНА ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ЯК КАТАЛІЗАТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В АФРИЦІ

У статті здійснено комплексний аналіз процесу радикалізації населення в Африці крізь призму ідеологічно-релігійної інструменталізації на прикладі Нігерії та діяльності терористичного угруповання «Боко Харам». Особливу увагу приділено викривленню релігійних догм, когнітивному звуженню релігійної свідомості та маніпуляції ідеологічними наративами як чинникам легітимації політичного насильства в умовах соціально-економічної маргіналізації. Проаналізовано теоретичні підходи до розуміння радикалізації, екстремізму та релігійного тероризму, а також розкрито психологічні аспекти агресивної релігійної радикалізації, зокрема роль тривожності, загрози ідентичності та почуття безнадійності. Показано, що радикальні релігійні рухи використовують релігійну ідентичність як інструмент соціальної мобілізації та виправдання насильства, апелюючи до концептів мучеництва й сакралізації конфлікту.

Окремо розглянуто вплив соціально-економічної нерівності, слабкості державних інститутів та дефіциту якісної релігійної освіти на зростання вразливості населення до екстремістської пропаганди. На основі аналітичних матеріалів ПРООН, ЮНІСЕФ, ЮНЕСКО, УНЗ ООН - доведено, що інклюзивна релігійна освіта може бути важливим чинником формування стійкості громад до радикальних наративів. Зроблено висновок, що протидія радикалізації, пов'язаній із ідеологічно-релігійним викривленням, потребує міждисциплінарного підходу, який поєднує соціально-економічний розвиток, освітні стратегії та інституційне зміцнення, а також розвиток міжрелігійного діалогу як інструменту зниження конфліктного потенціалу.

Ключові слова: *екстремізм, радикалізація, релігійна освіта, соціальна маргіналізація, релігійний тероризм, Нігерія, «Боко Харам».*

Вступ. У XXI столітті з'являється дедалі більше досліджень, що обґрунтовують і поглиблюють розуміння взаємозалежності релігії та радикалізації населення (що часто, але не обов'язково має наслідком тероризм), подекуди перебільшуючи роль власне релігії та нівелюючи інші політичні, соціально-економічні, культурні фактори й показники розвитку держав, що призводять до увиразнення радикальних настроїв населення, поляризації суспільства, громадянських конфліктів.

Поряд зі сучасними гібридними, асиметричними збройними конфліктами, трансформаціями встановленої після Другої світової війни архітектури безпеки та конфігураціями в системі глобального лідерства, чергові хвилі повстання населення проти авторитарних, теократичних режимів і релігійно вмотивоване насильство лишаються дещо на периферії світового порядку денного. З огляду на глобалізацію та міграцію населення, релігійний екстремізм не має чітко окреслених географічних меж і кордонів, хоча й може бути потрактований певними індикаторами. Поширення радикальних ідеологій, які апелюють до релігійних цінностей і символів, вимагає комплексного аналізу та встановлення взаємозв'язку між релігією, соціальною фрустрацією та політичними процесами. З одного боку, релігія постає ознакою та чинником певної ідентичності та соціальної мобілізації, з іншого ж – виявляється інструментом політичної маніпуляції, що посилює потенціал радикалізації населення. Особливої ваги ці питання набувають у контексті африканського

регіону (зокрема, Нігерії), де поєднання слабких державних інститутів, соціально-економічної нерівності та зовнішніх впливів (у т.ч. неоколоніалізму) створює сприятливе середовище для поширення екстремізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з середини XX століття, у дослідженні причин і механіки радикалізації населення застосовується міждисциплінарний підхід, що поєднує теоретичні й емпіричні напрацювання політології, міжнародних відносин, психології, соціології та культурної антропології. Одним із перших, хто систематизував категорії населення, схильного до екстремістських настроїв, був американський філософ і психолог Е. Хоффер, який у 1951 р. виокремив одинадцять груп із підвищеним ризиком залучення до радикальних рухів [Hoffer, 1951]. Згодом цю тематику розвинула М. Кріншоу, акцентуючи на психологічних механізмах радикалізації [Crenshaw, 2010]. Вагомий внесок у розвиток підходів до вивчення екстремізму зробили також Ч. Тіллі, О. Рой, Дж. Каплан та інші.

Сучасна історіографія проблеми радикалізації населення та екстремізму започаткована у 2000-х рр., у зв'язку з подіями 11 вересня 2001 р. у США. Ця нова, «четверта хвиля» тероризму, що характеризується діяльністю недержавних політичних акторів проти анонімних некомбатантів з метою підриву легітимності окремих держав і впливу на їх політичний вектор, отримала визначення релігійного тероризму [Dawson, 2023]. Варто зауважити, що в окремих випадках мейнстрімне тлумачення радикалізації інструменталізується з метою перекладення усіх джерел походження небезпеки на того «інакшого», що часто ставило під загрозу саме мусульманські спільноти [Jensen, Larsen, 2021]. Цей підхід, на думку дослідників С. Дженсена та Дж. Ларсена, не сприяв розвитку антитерористичних досліджень, оскільки не виключав, що громадяни з подекуди неконвенційними поглядами, проте з відсутністю протиправної діяльності, можуть бути включені у дані прогнозування терористичної активності населення, що, відповідно, спотворюватиме підстави для хибних висновків [Jensen, Larsen, 2021].

Вагомий внесок у розвиток емпіричних моделей дослідження екстремізму належить дослідникам: А. Шмідту, Е. Кідду, Б. Ґанор, Дж. Хоргану. В Україні проблематика екстремістських рухів у полі наукових інтересів дослідників: І. Гомзи, який систематизував ключові теоретичні підходи до вивчення політичного насильства й політики незгоди [Homza, 2018], а також Є. Васильчука, який проаналізував ідейно-культурні витоки радикалістських ідеологічних доктрин і запропонував класифікаційний розподіл екстремістських спільнот [Vasylchuk, 2016]. У контексті регіону Африки важливими є дослідження С. Москаленко та К. Макколі, у якому запропоновано модель радикалізації на основі механізмів, які пояснюють вплив соціальних, психологічних і групових циклів на радикалізацію індивідів і соціальних груп [McCauley, 2011]. Водночас питання комплексного підходу до аналізу радикалізації в африканських державах, з урахуванням релігійності як одного з чинників, залишається малодослідженим. Тож постає необхідність досліджень щодо взаємозв'язку релігійності, когнітивного звуження усталених ідеологічно-релігійних категорій і радикалізації суспільства до політичного насильства, що пропонується осмислити теоретично та проаналізувати на прикладі угруповання «Боко Харам» у Нігерії.

Мета роботи – крізь призму ідеологічно-релігійної інструменталізації проаналізувати явище радикалізації населення та виявити кореляцію між індикаторами розвитку держави та ефективністю релігійних наративів у легітимації політичного насильства на прикладі діяльності терористичного угруповання «Боко Харам» у Нігерії.

Завдання статті: проаналізувати теоретичні підходи до розуміння радикалізації та екстремізму в сучасних міждисциплінарних дослідженнях; охарактеризувати механізми ідеологічно-релігійної інструменталізації, зокрема процеси викривлення релігійних догм і конструювання радикальних наративів; розкрити психологічні чинники агресивної релігійної радикалізації, з урахуванням впливу соціальної фрустрації, загрози ідентичності тощо;

окреслити роль соціально-економічної маргіналізації у ступені вразливості населення до екстремістської пропаганди; проаналізувати кейс діяльності «Боко Харам» як приклад ідеологічно-релігійної інструменталізації у Нігерії.

Методи дослідження. У дослідженні застосовано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, що дозволило отримати проміжні результати. Порівняльно-аналітичний метод використано для аналізу теоретичних рамок і потрактувань радикалізації та екстремізму у західній і регіональній науковій традиції. Історичний метод дозволив проаналізувати еволюції формування релігійно мотивованого політичного насильства в Африці. Case study дав можливість проаналізувати діяльність терористичного угруповання «Боко Харам» у контексті соціально-політичних та релігійних процесів у Нігерії. Аналіз вторинних емпіричних даних (звіти UNDP, UNODC) застосований для обґрунтування впливу релігійної освіти та соціально-економічних чинників на радикалізацію населення.

Загалом у роботі застосовано міждисциплінарний підхід для інтеграції політичних, психологічних і соціологічних інтерпретацій процесів радикалізації.

Результати та дискусії. Термін «радикалізація» найчастіше використовується для означення психологічного процесу, упродовж якого людина переймає щоразу більш екстремістські погляди, а часом (проте не завжди) підтримує, схвалює та сприяє використанню насилля для досягнення ідеологічних цілей (або навіть вчиняє його самостійно) [UNODC, 2018].

Варто зафіксувати відмінність радикалізації від екстремізму, що тлумачиться як якість, тобто схильність або прихильність до крайніх, радикальних поглядів, дій або заходів, які суттєво відхиляються від суспільних (політичних, моральних, правових) норм і можуть охоплювати спроби радикальних змін або використання крайніх методів [Гуцал, 2009]. Зокрема, це може означати:

- заперечення або підрив фундаментальних прав і свобод інших людей, їхньої гідності, безпеки, прав людини [MHCLG, 2024];
- прагнення радикальної перебудови політичного чи соціального устрою, часто із запереченням демократії, плюралізму, правового ладу, інституцій, які гарантують ці цінності [FMI, 2025[1];
- застосування або виправдання насильства, ненависті, нетерпимості, ксенофобії, дискримінації щодо певних груп людей [PBC on Violent Right-Wing Extremism, 2021].

Для комплексного розуміння причино-наслідкових зав'язків радикалізації необхідно враховувати як індивідуальні, так і культурні змінні [Speckhard, Yayla, 2016], що напряму пов'язано зі способами участі та залучення до екстремістської діяльності. Згідно з дослідженнями, крайня радикалізація особистості зазвичай спричинена комплексом соціально-економічних чинників – соціальна ізоляція, крайня бідність, криза ідентичності, інструменталізація релігії чи вплив екстремістських наративів, що завдяки розвитку сучасних технологій активно поширюються через інтернет та соціальні мережі, таргетуючи особливо вразливі верстви населення [Bapak, Aksit, Maza, 2021]. Натомість теорія соціальних рухів стверджує, що вразливість окремих осіб і груп до радикалізації значно зростає, коли вони долучаються до діяльності (не)формальних організацій, що чітко орієнтовані на конкретних соціальних проблематиках. Часто відповідні об'єднання формують альтернативні спотворені наративи, згідно з якими обіцяють унікальний та надійний варіант вирішення проблеми, таким чином мобілізують тих, кому необхідна підтримка та настанови у подоланні відповідної кризи [Bapak, Aksit, Maza, 2021].

Беручи до уваги трактування радикалізації як соціального процесу, її також можна охарактеризувати як «результат психосоціальної подорожі індивіда» [UNDP, 2023], оскільки це часто напряму залежить від маркерів ідентичності. Таким конструктом може бути ідеологія або релігія, що слугуватиме для індивіда способом вираження індивідуальної та групової ідентичності, особливо тоді, коли це суперечить існуючій політичній системі. Релігійні мережі у такому випадку є ефективним каналом мобілізації суспільних образ і фрустрації, так званою платформою радикалізації. Особливе місце тут займають

харизматичні лідери, які маніпулюючи релігійними практиками та догмами, здатні конвертувати маргіналізовані настрої та депривацію суспільства у певні політичні рішення.

Центральним елементом у розвитку будь-якого соціального руху є формування ідеологічної основи, яка забезпечує логічну та послідовну систему переконань. Ідеологія слугує «судинами між думками, переконаннями і міфами, з одного боку, і діями, з іншого» [Salihu, 2021], а тому допомагає організаціям утримувати свій вплив. Саме через призму ідеології відбувається інтерпретація соціальної реальності індивіда, що дозволяє йому у випадках невизначеності відчувати стабільність та мати змогу чітко визначати ворогів і союзників. У такому випадку ступінь ідеологічної відданості є необхідною для прийняття та виправдання учасниками невибіркового насильства щодо цивільних як посередників у боротьбі з державним апаратом, хоч і не всі радикальні ідеології є причиною терористичної діяльності. Проте, аналізуючи історію політичного насильства, можна зазначити, що різні хвилі тероризму, зокрема анархізм, націоналізм, марксизм і сучасний релігійний тероризм, були безпосередньо натхненні ідеологічними течіями [The Change Institute, 2008].

Хвиля релігійного екстремізму, яка сьогодні спостерігається на Африканському континенті, зокрема, в Судані, Нігерії, пов'язана з політичним сценаріями, коли релігійні еліти застосовують умисну хибну інтерпретацію релігійних текстів і тлумачень церковних догм задля досягнення власних цілей. Саме у такий спосіб релігійні організації виступають ключовими об'єктами радикалізації [Bapak, Aksit, Maza, 2021]. За своїм визначенням організації, що засновані на вірі (faith-based organizations), – це об'єднання осіб і структур, філософія яких базується на духовних переконаннях і цінностях трансцендентного у цьому матеріальному світі. Це формується під призмою трьох вимірів: почуття приналежності, провадження певної діяльності та набуття нового досвіду [Grossman, Hellyer, 2023]. Саме на перетині цих вимірів розгортається когнітивне та психоемоційне розуміння релігії як складної системи досвіду віри і, зрештою, тут виникає нова радикалізована система цінностей, що особливо загострюється в умовах політичних і соціальних криз. Таким чином, ультраправі рухи інтегрують окремі релігійні практики, використовуючи усталені символи та ритуали з метою отримання соціальних кредитів у виправданні насильства та зміцнення ідеологічної солідарності.

Релігійний екстремізм не має універсального визначення і зазвичай є контекстуальним явищем. Він спирається на фанатичну нетерпимість до інших релігійних або культурних груп [Salihu, 2021]. Сьогодні релігійна мотивація виявляється у різних традиціях, але «новий тероризм» вирізняється безпрецедентним масштабом і смертністю атак на цивільне населення, а також нечітко сформульованими політичними вимогами. Найбільшу увагу дослідників привертає джихадизм як ідеологія священної війни на захист ісламу, що здебільшого реалізується насильницькими методами. Це актуалізує необхідність доведення ролі релігійності як фактора мотивації у процесі радикалізації до релігійного тероризму. І хоч більшість світових релігій прямо засуджує здійснення актів насильства в ім'я релігії, послідовники усіх вірувань свого часу застосовували силу, мотивуючи це виконанням обов'язку перед богом. Відтак тероризм є способом розширити сфери релігійного закону, поглибити його суворість, сприяти ізоляції від домінуючих соціальних норм.

Зрештою, спроби легітимації насильства формують сильний зв'язок із концепцією мучеництва як потужного наративу самопожертви та духовного відродження [The Change Institute, 2008]. Це самозречення трактується як прояв найвищої міри чистоти, рішучості, вчинене з надією на краще життя у потойбіччі. Протягом історії ці ідеї були адаптовані націоналістичними рухами, що використали мучеництво для формування національних і героїчних міфів, перетворивши його на важливий інструмент мобілізації. Тому відчуття загрози для власної релігії є таким потужним тригером радикалізації.

Згідно з дослідженням витоку екстремізму в Африці 2023 року Програми розвитку ООН, відсутність загрози власним вірування зменшує ймовірність добровільного вступу до

екстремістських угруповань на близько 48-50% [UNDP, 2023]. Водночас близько 46% опитаних добровольців вказували на негативне ставлення до релігійного розмаїття як основний привід до конфліктів, у той час як фактор корупції відзначило лише 5% респондентів [UNDP, 2023].

Дослідники Д. Мак Грегор, Дж. Хейс, М. Прентіс запропонували розглядати релігійну радикалізацію через призму концепції «агресивної релігійної радикалізації» (далі – АРР) [McGregor, Hayes, Prentice, 2015]. На їхню думку, періоди невизначеності викликають напругу, що зберігається до моменту вичерпання або уникнення проблеми. У разі неможливості вирішення конфлікту люди можуть вдаватися до агресії чи фантазування [McGregor, Hayes, Prentice, 2015]. Серед основних компонентів АРР виділяють:

- агресивність: утвердження своєї волі щодо себе чи інших;
- релігійність: як орієнтир моральних цінностей, що задовольняє екзистенційну потребу у відданості певним ідеалам;
- особистісні фактори, серед яких: висока схильність до тривожності у конфліктних обставинах; низький самоконтроль, гнів, незгода та нарцисизм; слабкість ідентичності – нездатність зберігати ясність і стійкість у ціннісних орієнтирах;
- загроза – руйнування авторитетів і довіри до соціальної системи, що супроводжується тривалим відчуттям безнадійності;
- доступність і можливість негайної взаємодії з радикальними активістами;
- консенсусний наратив несправедливості як спільне переконання щодо зовнішнього походження власних труднощів;
- героїчність у космічній боротьбі між добром і злом, що виправдовує насильство як священну місію [McGregor, Hayes, Prentice, 2015].

Важливо також зазначити, що схильність до АРР не формується на основі аномальних відхилень вищезазначених характеристик, а у більшості послідовників – вони у межах загальноприйнятої норми, коли виникає відчуття безсилля, соціальної ізоляції та часто депресії. За таких обставин радикальні релігійні групи стають способом віднайти сенс і всеосяжним джерелом підтримки [McGregor, Hayes, Prentice, 2015], а неможливість доведення фальсифікації релігійних тлумачень забезпечує стійкість цих переконань навіть за об'єктивної суперечливості наративів, що ускладнює подальшу дерадикалізацію.

Дослідження також свідчать, що маргіналізація та матеріальні труднощі часто є причиною низького рівня релігійної освіти: люди більше схильні довіряти віруванням, що артикулюють до їхніх емоцій [Jensen, Larsen, 2021], особливо у випадках, коли релігійна риторика легітимізує почуття ненависті, стимулюючи насильство. Більшість подібних організацій використовують релігію як інструмент для вербування, фінансування та мобілізації нових прихильників [Bapak, Aksit, Maza, 2021]. Віра формує індивідуальну поведінку учасників, а також встановлює моральні орієнтири, що базується на пошані до власних духовних лідерів.

Дослідження Програми розвитку ООН у 2023 році виявило, що важливу роль також відіграє і рівень саме релігійної освіти серед населення. Особи, що навчалися при церковних школах хоча би протягом 6 років, мали значно нижчий рівень імовірності рекрутування до терористичних організацій, вищий рівень грамотності та писемності, доступ до самостійного тлумачення релігійних текстів [UNDP, 2023].

Зрештою, вплив ідеологічно-релігійних наративів на появу насильницького екстремізму однозначно є багатогранним явищем. Діяльність ІДІЛ (ДАЕШ), Аль-Каїди та «Боко Харам», відображає як ідеологічні, етнічні та релігійні відмінності спотворюються заради вербування населення та легітимації насилля [UNODC, 2018]. Тривала історія релігійних війн у Нігерії, що беруть початок ще з 1960-х років, стала каталізатором для розквіту діяльності «Боко Харам», що після надання у 1999 році особливого статусу окремим північним регіонам Нігерії, функціонує як незалежна від центру влада на принципах шаріату [Мілітарний, 2020].

«Боко Харам» виникає у 1990-х первинно як ненасильницький релігійний культ, що переважно об'єднує мусульманську молодь середнього класу на чолі з Мухаммедом Юсуфом. Проте вже в 2003 році організація вперше вдається до актів політичного насильства, що стало приводом до початку заворушень у північній Нігерії [Salihu, 2021]. Група пішла в підпілля аж до відновлення активності у 2009 році після смерті свого лідера та невдалого антидержавного повстання у тому ж році. Відтоді «Боко Харам» провадить вже озброєну діяльність з метою ісламізації Нігерії та прикордонних Камеруну, Нігеру і Чаду [Mroszczyk, Abrahms, 2021]. Сьогодні організація контролює території на північному сході Нігерії та частково у сусідніх країнах.

Релігійність у Нігерії зазнала руйнівного впливу від активності «Боко Харам», що умисно викривлюють ісламське вчення, ставлячи його на противагу сучасній світській освіті, відтак створюючи образ істинних захисників віри. Така насильницька та псевдорелігійна діяльність підриває зусилля провідних мусульманських лідерів, що працюють над міжконфесійним примиренням і співіснуванням усіх вірувань [Nosike, 2024]. Радикалізації в Нігерії також сприяє глибока соціально-економічна нерівність, безробіття та бідність. За даними Міжнародного валютного фонду упродовж 2020-2025 рр., чисельність населення зросла з 214 до 237,58 млн. осіб, у той же час майже втричі за цей період зріс рівень інфляції (з 13,2% в 2020 р. до 31,4% в 2025 р.) та відбувається падіння ВВП на душу населення (2,8 тис. дол. в 2020 р. – 1,2 тис. дол. в 2025 р.) [IMF, 2025]. Крім того, в Нігерії фіксується високий рівень захворюваності на ВІЛ/СНІД серед населення 15-49 років, і, за даними ЮНІСЕФ, щорічно майже 200 тис. осіб в країні поповнюють цю статистику [UNICEF, 2018], а востаннє зафіксований у 2024 році відсоток населення, що має середню освіту, складає 64% [UNESCO, 2025]. Описана соціально-економічна ситуація неминуче сприяє загостренню почуття безнадійності та відчаю населення, що згідно APP робить його сприятливим до екстремістських наративів, а концентрація вкрай низьких показників розвитку переважно у північно-східному регіоні країни – сприяє виникненню тут ключових осередків діяльності «Боко Харам».

Конкуренція за політичну владу між переважно мусульманською північчю та християнським півднем лише загострює історичні образи колоніального минулого, нерівномірного розподілу ресурсів [Nosike, 2024]. Терористична діяльність «Боко Харам» поглибила протиріччя у міжрелігійних відносинах в Нігерії, а умисні напади на місця релігійних поклонінь сприяють зростанню нетерпимості та повторенню циклів насильства, недовіри та помсти з метою політизації релігії та її використання задля здобуття політичного впливу та влади.

Отже, радикалізація на основі ідеологічно-релігійної інстурменталізації в Африці, особливо у контексті діяльності таких угрупувань як «Боко Харам», є комплексним явищем, що формується через взаємодію різноманітних соціально-економічних і політичних факторів. У сучасному геополітичному просторі тероризм буде і надалі активізуватись на африканському материку, беручи до уваги руйнівні наслідки пандемії COVID-19 та загрозу продовольчої кризи, спричиненої повномасштабним російським вторгненням до України [Kohnert, 2022].

Висновки. Релігійні об'єднання в Африці функціонують у складному та суперечливому контексті, де вони одночасно і об'єкти політично вмотивованого насильства, і середовище, що може бути використане екстремістськими угрупованнями для легітимації насильницької діяльності. Терористичні організації активно апелюють до релігійних наративів, здійснюючи їх вибіркову інтерпретацію та інструменталізацію з метою мобілізації прихильників і виправдання насильства. Водночас релігійні інституції зберігають потенціал виконувати протилежну функцію – сприяти дерадикалізації, контрнаративам і зниженню привабливості екстремістської ідеології.

Однак ефективність організацій, заснованих на вірі, у протидії радикалізації залишається обмеженою низкою структурних і безпекових чинників. Серед них: фрагментованість релігійного лідерства, відсутність міжконфесійної координації, загрози фізичній безпеці з боку екстремістських груп, а також слабка інституційна спроможність реагувати на глибокі соціально-економічні проблеми. Умови, зокрема масове безробіття, бідність і соціальна маргіналізація, – формують сприятливе середовище для поширення радикальних ідей і підвищують вразливість населення до екстремістської пропаганди.

Соціально-економічний дисбаланс посилюються дефіцитом якісної релігійної освіти, що зумовлює залежність значної частини населення від неформальних або радикально налаштованих посередників у тлумаченні релігійних текстів. Це відтак підвищує ризик поширення викривлених догматичних інтерпретацій. Водночас важливо уникати узагальнюючих підходів, які ототожнюють релігійну ідентичність, зокрема ісламську, з насильницьким екстремізмом. Такі уявлення значною мірою відтворюють постколоніальні дискурси, що історично конструювали «інше» як загрозливе, ідеологічно вороже та небезпечне. Натомість сучасні дослідження, зокрема аналітичні матеріали Програми розвитку ООН (2023), наголошують на ключовій ролі інклюзивної релігійної освіти у формуванні стійкості громад до екстремістських наративів.

Отже, протидія радикалізації, пов'язаній з ідеологічно-релігійним викривленням, потребує комплексного міждисциплінарного підходу, що поєднує заходи соціально-економічного розвитку, інституційного зміцнення та реформування освітньої сфери. Перспективними напрямами подальших досліджень є аналіз ефективності програм дерадикалізації та реінтеграції осіб, залучених до екстремістської діяльності, а також розробка нових моделей міжрелігійного діалогу як інструменту зниження конфліктного потенціалу в регіоні.

Використані джерела:

1. Васильчук, Є.О. (2016). Молодіжний політичний радикалізм та екстремізм у сучасній Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.03 – політична культура та ідеологія. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова.

2. Волянюк, А. (28 червня 2020). Точки терористичного напруження на Африканському континенті. *Мілітарний.* URL: https://mil.in.ua/uk/blogs/tochky-terorystychnogo-napruzhennya-na-afrykanskomu-kontynenti/

3. Гомза, І. А. (2018). Суспільно-політичні рухи: навчальний посібник. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

4. Гуцал, А. Ф. (2009). Екстремізм. Енциклопедія сучасної України. Т.9. Світ-суспільство-культура. URL: https://esu.com.ua/article-18837

5. Bapak, Ish., Aksit, S., Maza, K. Dingji. (2021). The Role of Faith-Based Organizations in Counter-Radicalization in Nigeria: The Case of Boko Haram. Religions 12, no. 11: 1003. https://doi.org/10.3390/rel12111003

6. Crenshaw, M. (2010). Explaining terrorism: Causes, processes and consequences. Routledge.

7. Dawson, L. Lorne. (2023) Religion, Radicalization and Violence: Conceptual and Interpretive Issues / *Rethinking Religion and Radicalization: Terrorism and Violence Twenty Years After 9/11.* Edited by Michele Grossman and H. A. Hellyer. London: Bloomsbury Academic. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/101399/1/9781350350069.pdf

8. Federal Ministry of the Interior (FMI). (2025). Extremism. URL: https://www.bmi.bund.de/EN/topics/security/extremism/extremism-node

9. Grossman, M., Hellyer, H. A. (2023). Remapping the Terrain of Religion, Radicalization and Extremist Violence / *Rethinking Religion and Radicalization: Terrorism and Violence Twenty Years After 9/11.* Edited by Michele Grossman and H. A. Hellyer. London: Bloomsbury Academic. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/101399/1/9781350350069.pdf

10. International Monetary Fund (IMF). (October 2025). Nigeria. Datasets. World Economic Outlook. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/profile/NGA

11. Jensen, S. Qvotrup, Larsen, J. Fuglsang. (2021). Sociological Perspectives on Islamist Radicalization – Bridging the Micro/Macro Gap. European Journal of Criminology 18, no. 3: 426-443. https://doi.org/10.1177/1477370819851356

12. Hoffer, E. (1951). The true believer: Thoughts on the nature of mass movements. Harper & Brothers.

13. Kohnert, D. (November 9, 2022.) Outside Sources of Terrorist Threats in West Africa. SSRN. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4272976

14. McCauley, C., & Moskalenko, S. (2011). Friction: How Radicalization Happens to Them and Us. New York, NY: Oxford University Press.

15. McGregor, I., Hayes, J., Prentice, M. (2015). Motivation for Aggressive Religious Radicalization: Goal Regulation Theory and a Personality × Threat × Affordance Hypothesis. *Frontiers in Psychology* 6: 1325. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01325

16. Ministry of Housing, Communities & Local Government (MHCLG). (14 March 2024.) Guidance. New definition of extremism. URL: https://www.gov.uk/government/publications/new-definition-of-extremism-2024/new-definition-of-extremism-2024

17. Mroszczyk, J., Abrahms, M. (April 9, 2021). Terrorism in Africa: Explaining the Rise of Extremist Violence Against Civilians. *E-International Relations.* URL: https://www.e-ir.info/2021/04/09/terrorism-in-africa-explaining-the-rise-of-extremist-violence-against-civilians/

18. Nosike, Ch. J. (2024). Traces of Terrorism in Nigeria and Its Connection to Religion. Igboscholars International Journal Of Igbo. Vol. 17 No. 1 (2024). URL: https://www.acjol.org/index.php/igboscholars/article/view/5068

19. Project Based Collaboration (PBC) on Violent Right-Wing Extremism (VRWE). (September 2021). European Commission, URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-02/VRWE%20working%20definition_en.pdf

20. Salihu, M. (June 2021). Dynamics of Religious Extremism and Terrorism in the Lake Chad Basin: An Exploration of the Ideological Variations between Boko Haram and ISWAP. *Journal of Power, Politics & Governance* 9, no. 1: 33–44. https://doi.org/10.15640/jppg.v9n1a3

21. Speckhard, A., Ahmet, S. Yayla. (2016). *Eyewitness Accounts from Recent Defectors from Islamic State: Why They Joined, What They Saw, Why They Quit.* Journal of Strategic Security 9, no. 4: 42–78. https://digitalcommons.usf.edu/jss/vol9/iss4/4.

22. *Studies into Violent Radicalisation: Lot 2 – The Beliefs, Ideologies and Narratives. (*February 2008*).* Study for the European Commission, Directorate General Justice, Freedom and Security. The Change Institute. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2020-09/ec_radicalisation_study_on_ideology_and_narrative_en.pdf

23. UNDP (United Nations Development Program). (2023). *Journey to Extremism in Africa: Pathways to Recruitment and Disengagement.* New York: UNDP. URL: https://www.undp.org/africa/publications/journey-extremism-africa-pathways-recruitment-and-disengagement

24. UNESCO. (2025). Institute for Statistics. SDG-4 Nigeria. URL: https://download.uis.unesco.org/SDG4/SDG4-Profile-Nigeria.pdf

25. UNICEF for every child. (2018). Nigeria. Health & HIV. URL: https://www.unicef.org/nigeria/health-hiv

26. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). (2016). Counter-Terrorism Module 2: Conditions Conducive to the Spread of Terrorism. Education for Justice Initiative. URL: https://www.unodc.org/e4j/en/terrorism/module-2/index.html

References:

1. Bapak, Ish., Aksit, S., Maza, K. Dingji. (2021). The Role of Faith-Based Organizations in Counter-Radicalization in Nigeria: The Case of Boko Haram. Religions 12, no. 11: 1003. https://doi.org/10.3390/rel12111003

2. Crenshaw, M. (2010). Explaining terrorism: Causes, processes and consequences. Routledge.

3. Dawson, L. Lorne. (2023) Religion, Radicalization and Violence: Conceptual and Interpretive Issues / *Rethinking Religion and Radicalization: Terrorism and Violence Twenty Years After 9/11.* Edited by Michele Grossman and H. A. Hellyer. London: Bloomsbury Academic. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/101399/1/9781350350069.pdf

4. Federal Ministry of the Interior (FMI). (2025). Extremism. URL: https://www.bmi.bund.de/EN/topics/security/extremism/extremism-node

5. Grossman, M., Hellyer, H. A. (2023). Remapping the Terrain of Religion, Radicalization and Extremist Violence / *Rethinking Religion and Radicalization: Terrorism and Violence Twenty Years After 9/11.* Edited by Michele Grossman and H. A. Hellyer. London: Bloomsbury Academic. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/101399/1/9781350350069.pdf

6. Homza, I. A. (2018). Suspil'no-politychni rukhy: navchal'nyy posibnyk. [Socio-political Movements: a textbook.] Kyiv: Natsional'nyy universytet «Kyievo-Mohylians'ka akademiia».

7. Hutsal, A. F. (2009). Ekstremizm. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. [Extremism. Encyclopedia of Modern Ukraine]. T.9. Svit-suspil'stvo-kul'tura. URL: https://esu.com.ua/article-18837

8. International Monetary Fund (IMF). (October 2025). Nigeria. Datasets. World Economic Outlook. URL: https://www.imf.org/external/datamapper/profile/NGA

9. Jensen, S. Qvotrup, Larsen, J. Fuglsang. (2021). Sociological Perspectives on Islamist Radicalization – Bridging the Micro/Macro Gap. European Journal of Criminology 18, no. 3: 426-443. https://doi.org/10.1177/1477370819851356

10. Hoffer, E. (1951). The true believer: Thoughts on the nature of mass movements. Harper & Brothers.

11. Kohnert, D. (November 9, 2022.) Outside Sources of Terrorist Threats in West Africa. SSRN. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4272976

12. McCauley, C., & Moskalenko, S. (2011). Friction: How Radicalization Happens to Them and Us. New York, NY: Oxford University Press.

13. McGregor, I., Hayes, J., Prentice, M. (2015). Motivation for Aggressive Religious Radicalization: Goal Regulation Theory and a Personality × Threat × Affordance Hypothesis. *Frontiers in Psychology* 6: 1325. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01325

14. Ministry of Housing, Communities & Local Government (MHCLG). (14 March 2024.) Guidance. New definition of extremism. URL: https://www.gov.uk/government/publications/new-definition-of-extremism-2024/new-definition-of-extremism-2024

15. Mroszczyk, J., Abrahms, M. (April 9, 2021). Terrorism in Africa: Explaining the Rise of Extremist Violence Against Civilians. *E-International Relations.* URL: https://www.e-ir.info/2021/04/09/terrorism-in-africa-explaining-the-rise-of-extremist-violence-against-civilians/

16. Nosike, Ch. J. (2024). Traces of Terrorism in Nigeria and Its Connection to Religion. Igboscholars International Journal Of Igbo. Vol. 17 No. 1 (2024). URL: https://www.acjol.org/index.php/igboscholars/article/view/5068

17. Project Based Collaboration (PBC) on Violent Right-Wing Extremism (VRWE). (September 2021). European Commission, URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2022-02/VRWE%20working%20definition_en.pdf

18. Salihu, M. (June 2021). Dynamics of Religious Extremism and Terrorism in the Lake Chad Basin: An Exploration of the Ideological Variations between Boko Haram and ISWAP. *Journal of Power, Politics & Governance* 9, no. 1: 33–44. https://doi.org/10.15640/jppg.v9n1a3

19. Speckhard, A., Ahmet, S. Yayla. (2016). *Eyewitness Accounts from Recent Defectors from Islamic State: Why They Joined, What They Saw, Why They Quit.* Journal of Strategic Security 9, no. 4: 42–78. https://digitalcommons.usf.edu/jss/vol9/iss4/4.

20. *Studies into Violent Radicalisation: Lot 2 – The Beliefs, Ideologies and Narratives. (*February 2008*).* Study for the European Commission, Directorate General Justice, Freedom and Security. The Change Institute. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/2020-09/ec_radicalisation_study_on_ideology_and_narrative_en.pdf

21. UNDP (United Nations Development Program). (2023). *Journey to Extremism in Africa: Pathways to Recruitment and Disengagement.* New York: UNDP. URL: https://www.undp.org/africa/publications/journey-extremism-africa-pathways-recruitment-and-disengagement

22. UNESCO. (2025). Institute for Statistics. SDG-4 Nigeria. URL: https://download.uis.unesco.org/SDG4/SDG4-Profile-Nigeria.pdf

23. UNICEF for every child. (2018). Nigeria. Health & HIV. URL: https://www.unicef.org/nigeria/health-hiv

24. UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). (2016). Counter-Terrorism Module 2: Conditions Conducive to the Spread of Terrorism. Education for Justice Initiative. URL: https://www.unodc.org/e4j/en/terrorism/module-2/index.html

25. Vasyl'chuk, Ie.O. (2016). Molodizhnyy politychnyy radykalizm ta ekstremizm u suchasniy Ukraini. [Youth Political Radicalism and Extremism in modern Ukraine]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia doktora politychnykh nauk za spetsial'nistiu 23.00.03 – politychna kul'tura ta ideolohiia. Kyiv: Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanova.

26. Volianiuk, A. (28 chervnia 2020). Tochky terorystychnoho napruzhennia na Afrykans'komu kontynenti. [Hotspots of Terrorist Activity on the African Continent]. Militarnyy. URL: https://mil.in.ua/uk/blogs/tochky-terorystychnogo-napruzhennya-na-afrykanskomu-kontynenti/

Iryna Zaichenko,
PhD in History, Associate Professor, Department of Interdisciplinary Education,
National University of Kyiv-Mohyla Academy
Anastasiia Kityk,
Student of Master`s program "Business Diplomacy and GR-Policies",
National University of Kyiv-Mohyla Academy

Ideological and Religious Instrumentalization as a Catalyst of Population Radicalization in Africa

The article provides a comprehensive analysis of the process of population radicalization in Africa through the lens of ideological and religious instrumentalization, using Nigeria and the activities of the terrorist group Boko Haram as a case study. Attention is paid to the distortion of religious doctrines, the cognitive narrowing of religious

consciousness, and the manipulation of ideological narratives as factors legitimizing political violence under conditions of socio-economic marginalization. The study examines theoretical approaches to understanding radicalization, extremism, and religious terrorism, and reveals the psychological dimensions of aggressive religious radicalization, including the role of anxiety, identity threat, and feelings of hopelessness. It is demonstrated that radical religious movements employ religious identity as a tool of social mobilization and justification of violence, appealing to the concepts of martyrdom and the sacralization of conflict.

Special attention is devoted to the impact of socio-economic inequality, the weakness of state institutions, and the lack of quality religious education on increasing population vulnerability to extremist propaganda. Based on analytical materials of the UNDP, UNICEF, UNESKO, UNODC it is argued that inclusive religious education can serve as an important factor in strengthening community resilience to radical narratives. The article concludes that countering radicalization associated with ideological and religious distortion requires an interdisciplinary approach that combines socio-economic development, educational strategies, and institutional strengthening, as well as the promotion of interfaith dialogue as a tool for reducing conflict potential.

Keywords: *extremism, radicalization, religious education, social marginalization, religious terrorism, Nigeria, Boko Haram.*

DOI https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2025.38.09
УДК 32:316.334.3:004.738.5(477)

Вячеслав Бараболя,
аспірант кафедри політичних наук,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-9348-4922; e-mail: b.slava79@ukr.net

УЧАСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНИМ АТАКАМ

У статті розглянуто питання ролі громадянського суспільства в протидії інформаційним атакам в Україні в умовах гібридної війни. Показано, що зростання масштабів дезінформаційних кампаній та інформаційного тиску посилило значення горизонтальних мереж взаємодії громадян, експертних середовищ і волонтерських ініціатив, які змогли оперативно реагувати на виклики там, де державні інституції виявилися недостатньо гнучкими. Особливу увагу приділено аналізу інструментів, які використовуються громадськими структурами для захисту інформаційного простору: фактчекінг, медіамоніторинг, поширення верифікованих даних, інформаційно-просвітницькі кампанії, а також розвиток практик цифрової безпеки. Висвітлено приклади успішних ініціатив, що стали знаковими для українського досвіду – діяльність StopFake, Інституту масової інформації, OSINT-спільнот, громадських платформ із медіаграмотності. Акцентовано увагу на тому, що громадянське суспільство не лише доповнює державні стратегії протидії дезінформації, але й створює альтернативні канали комунікації, які підвищують довіру в суспільстві та зміцнюють стійкість демократичних практик. У статті також підкреслюється, що незважаючи на значний практичний внесок громадянських ініціатив, наукове вивчення їхньої ролі залишається недостатньою мірою розглянутим і фрагментарним, що обмежує можливості для систематизації досвіду та розробки довгострокових стратегій. Зроблено висновок, що подальший розвиток та інституційне закріплення громадянської участі у сфері інформаційної безпеки є стратегічним завданням, від якого залежить ефективність протидії зовнішнім загрозам, формування культури критичного мислення та посилення демократичної стійкості українського суспільства.

Ключові слова: *громадянське суспільство, інформаційна безпека, дезінформація, фактчекінг, цифрова стійкість, медіаграмотність, інформаційні атаки.*

Вступ. Протидія інформаційним атакам стала одним із ключових напрямів діяльності українського громадянського суспільства з 2014 року. Російська агресія супроводжувалася масштабними кампаніями дезінформації, пропаганди та маніпуляцій, спрямованих на підрив довіри до державних інститутів, деморалізації суспільства та послаблення міжнародної